

A CSALÁDI NYAGGATÁSTÓL A MUNKAHELYI NYELVHASZNÁLATIG

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 54.

A CSALÁDI NYAGGATÁSTÓL
A MUNKAHELYI NYELVHASZNÁLATIG

Szociolingvisztikai olvasmányok magyar nyelven

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
TINTA KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 2006

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 54.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Szerkesztette:
HUSZÁR ÁGNES

Lektorálta:
FÓRIS ÁGOTA

Fordította:
Damokos Kata (†), Durst Péter, Farkas Bede Katalin, Kassai Ilona,
Komjáthy Béláné, Novák Judit, Radnóczi Éva, Ternyák Henriett,
Veresné Valentiny Klára, Zöldi Kovács Katalin

ISSN 1419-6603
ISBN 963 7094 17 2

© TINTA Könyvkiadó
© Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Műszaki szerkesztő: Bagu László

TARTALOM

HUSZÁR ÁGNES	
Előszó	7
DIANA BOXER	
Nyaggatás: A családi konfliktus színtere	13
L. RIPLEY SMITH	
A kommunikatív kompetencia társadalmi szerkezete: a szociális háló módszerének alkalmazása egy szociolingvisztikai problémára	26
JOSIANE BOUTET	
A nyelv a munka világában: helyzetkép és jövőkép	50
IRIS BOGAERS	
A társadalmi nem a felvételi beszélgetésekben	66
NINA G. KHEIMETS – ALEK D. EPSTEIN	
Államnyelvek összeütközése	73
FERNANDE KRIER	
Diskurzusszervezés a német parlament vitáiban	88
OLGA P. JERMAKOVA	
Szemantikai folyamatok a lexikában	114
ESTIBALIZ AMORRORTU	
Kétnyelvűség Baszkföldön	139
GUIDO BARBINA	
Az olasz területi nyelvváltozatok és a nyelvmegőrzés problémája	152

ELŐSZÓ

Ennek a – szociolingvisztikai tanulmányok fordításait tartalmazó – kötetnek a gondolata 2003 tavaszán született meg a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskoláján. *Alkalmazott szociolingvisztika* kurzusom hallgatói nagyon különböző összetételű tudással és motivációval iratkoztak be. Közös volt bennük a társadalom élete és a nyelvhasználat közötti összefüggések, azaz a szociolingvisztika iránti érdeklődés. A doktori képzésben részt vevők kötelessége a külföldi szakirodalomban való tájékozódás, elsősorban választott disszertációjuk témakörében. Mivel a csoport tagjai számos különböző nyelvet ismertek, célszerűnek látszott ezt a többiek számára is kamatoztatni. A közösen megfogalmazott feladat így hangzott: mindenki keressen a számára hozzáférhető nyelve(k)en olyan releváns szociolingvisztikai problémával foglalkozó, igényes írást, amelyet meg szeretne ismertetni a doktori iskola többi hallgatóival. Sem tematikus, sem módszertani korlátozást nem határoztunk meg. Az így összegyűlt anyag nemcsak magáról a tudományterületről közvetített ismereteket, hanem nyelvi és társadalmi paraméterek tekintetében nagyon is eltérő közösségek életéről, értékvilágáról is.

Ekkor fogalmazódott meg az ötlet, hogy a tudományos ismeretek és nyelvtudás „inkorporált” formájában külön-külön rendelkezésünkre álló „kulturális tőkét” (Bourdieu) saját magunk és mások számára is hozzáférhetővé tegyük egy általunk lefordított tanulmányokat összegyűjtő kötet formájában. Ezzel a tanulási folyamat elmélyült és gazdagodott. Nem az oktatás mesterséges, „mintha” helyzetében kellett cselekedni, hanem igazi feladatot vállalni egy kötet szövegeinek szakszerű előkészítésében.

A kötet tanulmányainak jó része első változatban elkészült a tavaszi félév végére. Később egyet-kettőt aktuálisabbra cseréltünk, kiegészítésként megszerveztük egy-két, olyan fontos témát tárgyaló tanulmány lefordítását, amely az első válogatásba nem került bele. Elég sok időt vett igénybe a tanulmányok szakmai és nyelvi lektorálása, a változtatási javaslatok végrehajtása. Ez a munkafolyamat végig az Alkalmazott Nyelvtudományi Program keretében zajlott, a lektorálás munkáját a program hallgatói és oktatói végezték el. A fordítást készítő hallgatók a nyelvi-szakmai lektori vélemény alapján szembesültek saját munkájuk hiányosságaival, tanul(hat)tak belőlük. A lektorálási és szerkesztési feladatokban a legtöbb segítséget a Doktori Iskola vezetőjétől, Kassai Ilonától, valamint Fóris Ágotától kaptuk, aki az egész könyv lektoraként nyújtott munkánkhoz értékes segítséget. A kötet nyomdai előkészítése és kiadása során végzett áldozatos munkáért a Tinta Kiadó munkatársainak tartozunk köszönettel.

Ez a munka jelentős időt vett igénybe, így csak az ötlet megszületése után három évvel, 2006 tavaszi félévében tudjuk átnyújtani régi és új hallgatóinknak szociolingvisztikai segédkönyvünket.

A kötet írásainak összeválogatásában tematikus szempont nem vezetett bennünket, tudatosan vállaltuk az eklekticizmust. Amikor a kötet összeállt, magunk is meglepőd-

tünk azon, hogy ezek az egymástól olyannyira különböző kérdésfelvetéseket és módszereket alkalmazó kutatások mégis egy világosan látható ívet rajzoltak ki: az egyéni szocializáció számára legfontosabb társadalmi kiscsoporttól, a családtól kezdve a baráti-szomszédi közösségek hálózatán keresztül a munkahelyig és tovább, az (egy és több-) nyelvű közösség számára hazát jelentő régióig és országig.

Bár halványabban, a női–férfi oppozíció is kirajzolódik az írások némelyikében. Nyomot hagy a nyelvhasználaton – a magunkén és a velünk kapcsolatba lépőkén is – az, hogy férfiként vagy nőként élünk egy társadalmunkban. A pervazív szerep befolyásolni látszik azt, hogy milyen beszédaktusokat használunk gyakran családjunkban, mennyire bonyolódunk szoros társas kapcsolatokba választott hazánkban, milyen stratégiát alkalmaznak velünk szemben egy munkahelyi felvételi beszélgetésen.

A szociolingvisztikai vizsgálatok némely történelmileg determinált helyzet aspektusait is feltárják azon keresztül, ahogyan a többnyelvű közösségek megélik létezésük lehetőségeit a nagy – és soknyelvű – európai közösségbe való csatlakozáskor. Két olyan írás is bekerült kötetünkbe, amely a Szovjetunió széthullásával kapcsolatos változások nyelvi következményeivel foglalkozik. Az egyik az orosz nyelvű sajtó anyagát elemelve a politikai mező radikális szemantikai változásait tárja fel. Egy másik írás pedig azt fejti ki többféle társadalomtudományi módszer egymásra is reflektáló, precíz alkalmazásával, hogy miért is ragaszkodnak a Szovjetunióból emigrált zsidók annyira az orosz kultúrához, s közvetítőjéhez, az orosz nyelvhez. Ezt a fájdalmas, viszonzatlan szerelmet a maga megrázó elevenségével eddig csak olyan emigráns művészek, mint Joseph Brodski művei közvetítették számunkra.

Most néhány szó a kötet egyes tanulmányairól.

Diana Boxer *Nyaggatás: A családi konfliktus színtere* című írása a goffmani „homlokzat”-tal kapcsolatos beszédaktusok kutatásainak sorába illeszkedik. Nyaggatásnak azt a – családi életben gyakran előforduló – kommunikációs formát nevezzük, amikor valaki többször nekigyürkőzik annak, hogy valamilyen munka elvégzésére, vagy valamilyen tevékenység abbahagyására rávegyen valakit. Felvetődik a kérdés, miért van az, hogy az egyik ember gyakran, a másik pedig szinte sohasem folyamodik ehhez a „presztízssromboló” beszédaktushoz. A tanulmány hetven, családi környezetben gyűjtött spontán beszédszekvencia vizsgálata alapján keresi a választ erre a kérdésre, a nyaggatást a társadalmi nem, a távolság, a státusz és a hatalom szociolingvisztikai változóinak tükrében elemelve. Az a tény, hogy a legtöbb nyaggatás családi körben, házastársak, illetve szülők és gyermekek között zajlik le, a férj és a feleség, főleg pedig a gyermek és a szülő státuszának és a köztük való hatalommegoszlásnak bizonytalan természetével magyarázható. Boxer a beszélés néprajzának módszerét, a spontán szituációk és az etnográfiai interjúk elemzését alkalmazza a beszédmagatartást meghatározó szociolingvisztikai változók feltárása céljából. Az eredmény: ennek a beszédaktusnak a létrejötte szempontjából a leginkább meghatározó a társadalmi nem, a távolság, a státusz és a hatalom. A hetven szituáció túlnyomó részében a nők nyaggetták a férfiakat, ami az ő relatív hatalomnélküliségükre utal. A nyaggatás gyakorisága fordított arányban állt a társadalmi távolsággal, tehát főleg azok kommunikációjára jellemző, akik közel állnak egymáshoz.

L. Ripley Smith *A kommunikatív kompetencia társadalmi szerkezete: a szociális háló módszerének alkalmazása egy szociolingvisztikai problémára* című írása részletesen ismerteti egy esettanulmányokon alapuló metodikát a kommunikatív kompetenciát befolyásoló szociális háló feltárására. A szociális háló módszere azért terjedt el újabban a

kvalitatív szociológiában, mert alkalmas finom társadalmi kölcsönhatások megvilágítására. Smith írása áttekinti azokat a kutatásokat, amelyek a szociális hálónak és a kommunikatív kompetenciának az összefüggését vizsgálják. Saját – délkelet-ázsiai kultúrákban élő amerikaiak életét feltáró – kutatásában arra keresi a választ, milyen összefüggések bizonyíthatók egy más nyelvű kultúrába beilleszkedő ember szociális kapcsolatrendszeré és a befogadó közösség nyelvének ismeretszintje között. A vizsgálat azt mutatja, hogy ez az összefüggés korántsem triviális. Bár a magas sűrűségű hálózatok megfelelő környezetet biztosítanak egy új kulturális közegben való pozitív szocializációhoz, ugyanakkor fojtogatónak is bizonyulhatnak a második nyelv elsajátítása szempontjából. Miután részletesen leírja az egyes eseteknél a kapcsolati háló szerkezetét, rámutatva a hálózat összetevőire, függőségi viszonyaira, sűrűségére, kölcsönös jellegére, szabályozási folyamatára és szociolingvisztikai azonosítására, független tesztekkel megméri a beilleszkedők nyelvi kompetenciáját. A két adathalmaz egymásra vonatkoztatása azzal a némileg meglepő eredménnyel jár, hogy a második nyelvet legjobban egy lazán integrált, sok gyengre kapcsolatot tartalmazó szociális hálóban lehet elsajátítani.

Josiane Boutet a francia szociolingvisztika egyik kimagasló képviselője. *A nyelv a munka világában: helyzetkép és jövőkép* című írása egy napjainkban egyre fontosabbá váló problémának: a beszéd(készség)nek és a munkának a kapcsolatát mutatja be a szociolingvisztikai kutatás módszerével. Boutet a résztvevő megfigyelés, a forráselemzés és interjúzás módszerével tárja fel azt a változást, amely a beszédnek a munkában betöltött szerepével kapcsolatban végbement az utóbbi évtizedekben. A taylorista munkaszervezés nagyüzemi körülmények között nem tartotta kívánatosnak, sőt tiltotta is a munkások beszélgetését. A legújabb ergonómiai megfontolások ezzel szemben fontos szerepet tulajdonítanak a munka megszervezésében a verbalitásnak, ennek megvalósítását azonban elsősorban az írás modalitásában látják kívánatosnak.

Az ügyfélszolgáltató szektorban dolgozóktól elvárt legfontosabb képességek kommunikációs jellegűek. A beszédkészség, vitakészség, a megoldások megtalálása és a nyelvi úton megvalósítandó problémamegoldás központi szerepet játszik az olyan munkahelyeken, mint a telemarketing és a telefonos információs központok. Az új technológiák alkalmazása következtében ezeknek a munkahelyeknek a száma napjainkban robbanásszerűen nő. Ez a tény és az, hogy minden más szakma kommunikációigénye is növekedik, komoly kihívást jelent a közoktatás számára. A munka világában csak azok lehetnek sikeresek, akik nemcsak egyszerűen írni-olvasni tudnak, hanem komoly szövegfeldolgozási képességekkel és szóbeli kommunikációs kompetenciával rendelkeznek.

Iris Bogaers tanulmányának – *A társadalmi nem a felvételi beszélgetésekben* – fordítója, Damokos Kata, sajnos, nem érthette meg tanulmánykötetünk megjelenését. Az írás, amelyre figyelmünket felhívta és amelyet kitűnő nyelvi-szakmai tudásával lefordított, egy holland nyelvű gendernyelvészeti (a társadalmi nem nyelvi hatásával foglalkozó) tankönyv egyik fejezete. Kivételes érdekességét abban látjuk, hogy szerzője egy nagyon érzékeny, mikroszintű interakcionális elemzéssel mutatja ki a férfi hatalmi fölény érvényesülését egy úgynevezett kapuőri (gate-keeping) helyzetben. (Azokat a szituációkat nevezik így, amelyekben egy kis csoport dönt egy nagyobb csoport társadalmi mobilitásáról.) A szerző egy nővel és egy férfival folytatott munkahelyi felvételi interjú alapján mutatja meg, hogyan segíti a bemutatkozó beszélgetést vezető két férfi munkatárs a férfi jelentkezőt, és hogyan próbálja meg beszorítani a nagyon kompetensnek tűnő női jelentkezőt a hagyományos szerepelvárások csapdájába. Bár a felvételi beszél-

getésben a szexista nyelvhasználat a szavak szintjén nem mutatható ki, paraverbális szinten nagyon is érvényesül a hátrányos megkülönböztetés a női jelentkező kárára.

Nina G. Kheimets és Alek D. Epstein *Államnyelvek összeütközése* című tanulmánya annak a szociológiai kutatásnak az eredményeit foglalja össze, amelynek során az Izraelbe kivándorolt szovjet zsidók nyelve és identitása közötti kapcsolat átalakulását próbálták meg feltárni. Elsősorban arra a kérdésre keresték a választ, hogy az Izraelbe letelepedett szovjet zsidók – más betelepedettel ellentétben – miért akarják szinte mindnyájan megtartani az elhagyott haza nyelvét, az oroszot. Bár a betelepedők viszonylag hamar megtanulják a társadalmi beilleszkedést elősegítő héber nyelvet, főleg az értelmiségiek közülük erősen ellenállnak az anyanyelv-héber nyelvcsereét szorgalmazó izraeli nyelvpolitikának. Ellenállásukat azzal indokolják, hogy a zsidó nyelvpolitikát az anyanyelv-orosz nyelvcsereét erőltető szovjet nyelvpolitikához hasonlóan represszióként élik meg. A szerzők ugyanakkor azt is megállapítják, hogy a volt szovjet zsidó értelmiség azonosságtudatában összefonódott a zsidó (főleg a jiddis) és az orosz kulturális örökség, amelyhez zsidó írók is hozzájárultak. Ebből következően az orosz zsidók az orosz nyelvet fontosabb kulturális értékközvetítő csatornának tekintik, mint a hébert. Az Izraelben élő volt szovjet zsidó értelmiség törekszik multilingvális identitásának megtartására: tiszteli a héber nyelvet és kultúrát, de rendkívül fontos számára saját kulturális-nyelvi identitása is.

Fernande Krier *Diskurzusszervezés a német parlament vitáiban* című írása egy sajátos regiszter leírására vállalkozik. Nyilvános, kötött témájú, vitavezetővel – jelen esetben a Bundestag elnökének vagy egyik elnökhelyettesének vezetésével – nagy csoportban zajló beszélgetésről van szó. A tanulmány a tájékoztató és érvelő közlések mikrostruktúráját elemzi. A szövegtanilag korrektül felépített érvelés egy bonyolult kognitív folyamatot közvetít a probléma felvetésétől, a téma meghatározásától kiindulva az érvek hierarchikus felépítésén keresztül és az ellenérvek szisztematikus cáfolatáig.

A tanulmány felvételét a kötetbe az indokolta, hogy egy fejlett demokrácia csiszolt politikai vitatechnikájának elemeit tárja fel a nyelv tudomány módszereivel. Ezzel talán hozzájárulhatunk a magyarországi közéleti nyelvhasználat iránti szakmai érdeklődés felébresztéséhez.

O[lgá]. P. Jermakova *Szemantikai folyamatok a lexikában* című írása az orosz újságnyelv és politikai szókincs változásait elemzi a közelmúlt viharos társadalmi és politikai folyamatainak tükrében. A nyelv a totalitárius rezsimekben a valóság megkonstruálásának eszközeként működik. A szovjethatalom hetven éve alatt az újságok nyelvezetét egyfajta bürokratikus politikai szaknyelv uralta, ezt az újabb orosz nyelvű szakirodalom orwelli allúzióval *novojaznak* nevezi. (A magyar nyelvű szakirodalomban ebben az értelemben Fónagy Iván és Soltész Katalin 1954-es kismonográfiája nyomán a *mozgalmi nyelv* terminus terjedt el.) A rendszer széthullása magával hozta az annak értéképzeteit, gondolkodássablonjait a néptömegekre erőltető nyelvi változatnak a fokozatos eltűnését is. Jermakova írása ezt a jelenséget elemzi a kilencvenes évek sajtójából vett gazdag példaanyag alapján. Érdekes jelenség például egyes szójelentéseknek a pozitív, negatív tengelyen való eltolása, a *baloldali* és *jobboldali*, a *demokrata* és a *szocialista* jelentésű szavaknak a szemantikai mezőben való bizonytalan irányú elmozdulása.

A sajtóban megnyilvánuló bizonytalan helyzetértékelési képességét jól jelzi egy stilisztikai jelenség, a politikai jelenségekre reflektáló metaforák elburjánzása. Amit fogalmi úton nehezen tudnak megragadni, azt képi eszközökkel próbálják megjeleníteni.

Ha a mai Oroszország helyzetét a *hajó a gödörben* képzavar jellemzi leginkább, a társadalom állapotát a – Hobbestól Sontagig használt – betegségmetafora érzékíti meg a legtalálóbban.

Estibaliz Amorrortu *Kétnyelvűség Baszkföldön* címet viselő tanulmánya egy sokakat érintő nyelvpolitikai sikertörténetet mesél el. Napjainkban mintegy 700 000 ember beszéli a baszk nyelvet a Pireneusoktól délnyugatra, Franciaország déli és Spanyolország északi részén. Az *euskara*, a baszk nyelv jellemzően kisebbségi státusú. A spanyol, illetve francia nyelvű környezetben élő baszkok gyakorlatilag mindnyájan kétnyelvűek. A nyelv kisebbségi mivoltát mutatja az is, hogy a történelem során használata soha nem vonult be a hivatalos szférába, sem a közoktatásba, sem pedig a közigazgatásba.

Úgy tűnik, a baszk elindult a közéleti eljelentéktelenedés, privátszférába való visszaszorulás útján. Ezt a feltartóztatatlannak érzett folyamatot állították, sőt fordították meg a Baszk Autonóm Közösségben azok a nyelvpolitikai döntések, amelyeknek következtében nőtt a baszk nyelv társadalmi elfogadottsága, a kétnyelvűség presztízse. A közoktatásban alkalmazott kétnyelvű modellekben nemcsak baszk eredetű családok gyermekei tanulnak, hanem egynyelvű spanyol szülőké is. Az elfogadó társadalmi környezet és a racionális politikai tervezés láttán remélhetjük, hogy a közoktatásban és a felsőoktatásban jelenleg még fennálló nyelvi nehézségeken is úrrá lesznek.

A kötet utolsó írása, Guido Barbina *Az olasz területi nyelvváltozatok és a nyelvmegőrzés problémája* című tanulmánya meglehetősen bonyolult helyzetet mutat be. Köztudott, hogy az olasz állam területén számos többnyelvű közösség él. Ezek csoportosítása és helyzetük elemzése azért nehéz feladat, mert számos tekintetben egymástól gyökeresen különböző nyelvről, kultúráról van szó, amelyeknek viszonya a többséghez ennek következtében rendkívül eltérő lehet.

Olaszország későn meginduló nyelvi szempontú egyesítése – ennek örülnünk kell – lehetővé tette néhány italo-román nyelvi változat napjainkig tartó túlélését. Az ő nyelvi helyzetük nagyon különbözik azoktól a más európai régióból származó csoportokétól, amelyek az olasz nyelvterületen kis, védett etnikai-nyelvi közösségeket hoztak létre. Ezek a közösségek – az államnyelvi német, szlovén, horvát stb. közösséghez kapcsolódó kötelékeknek hála – nyelvi szempontból mind a mai napig életképesek.

Az Európai Közösséggel mint soknyelvű államközösséggel való kapcsolat szorosabbá válása befolyásolhatja a kis nyelvi közösségek jövőjét. Barbina írása abban segít nekünk, hogy realista módon nézzünk szembe ezzel a perspektívával.

Tanulmánykötetünket elsősorban bölcsészhallgatóknak és doktoranduszoknak ajánljuk, de haszonnal forgathatják a nyelvtudomány és a társadalom kérdései iránt érdeklődő nem szakmabeliek is. A szociolingvisztikai kérdésfelvetés éppen a társadalmi mozgások, változások nyelvhasználati megfelelőinek feltárásával járul hozzá ahhoz, hogy többet megtudjunk magunkról mint társadalomban élő egyénről, valamint azokról a társadalmi kis- és nagycsoportokról, amelyekhez életünk során kapcsolódunk. Talán még abban is segíthet, hogy tudatosan és sikeresebben használjuk nyelvünket mint nők és férfiak, munkaadók és munkavállalók, barátok és szomszédok, tudatos állampolgárok, egy- és többnyelvű közösségek tagjai.

Pécs, 2006. január 21.

Huszár Ágnes